

Q U E E S T E 24

2017 / 2

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Queeste

Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden

Journal of Medieval Literature in the Low Countries

Revue de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas

Zeitschrift für die Literatur des Mittelalters in den Niederlanden

Redactie/Editors

Frank Brandsma (Universiteit Utrecht)

Bram Caers (Universiteit Antwerpen/Koninklijke Bibliotheek Brussel)

Elisabeth de Bruijn (Universiteit Antwerpen)

Alisa van de Haar (Rijksuniversiteit Groningen)

Geert van Iersel (Fontys Lerarenopleiding Tilburg)

Kees Schepers (Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap)

Dirk Schoenaers (University Colleges Leuven Limburg)

Redactiesecretariaat/Secretariat

Bram Caers, UA, Departement Letterkunde

Prinsstraat 13, S.D.214, B-2000 Antwerpen, België

bram.caers@uantwerpen.be

Recensiecoördinatoren/Book review coordinators

Bram Caers, UA, Departement Letterkunde

Prinsstraat 13, S.D.214, B-2000 Antwerpen, België

bram.caers@uantwerpen.be

Elisabeth de Bruijn, UA, Departement Letterkunde

Prinsstraat 13, S.D. 118, B-2000 Antwerpen, België

elisabeth.debruijn@uantwerpen.be

Redactieraad/Editorial board: Wim van Anrooij (Universiteit Leiden), Adrian Armstrong (University of London), André Bouwman (Universiteit Leiden), Herman Brinkman (Huygens ING, Den Haag), Godfried Croenen (University of Liverpool), Carla Dauven-van Knippenberg (Universiteit van Amsterdam), W.P. Gerritsen (Universiteit Leiden), Hermina Joldersma (University of Calgary), Orlanda S.H. Lie (Universiteit Utrecht), Thom Mertens (Universiteit Antwerpen), Johan Oosterman (Radboud Universiteit Nijmegen), Dieuwke van der Poel (Universiteit Utrecht), Bart Ramakers (Rijksuniversiteit Groningen), Remco Sleiderink (KU Leuven Campus Brussel), Helmut Tervooren (Universität Duisburg-Essen), Paul Wackers (Universiteit Utrecht), Geert Warnar (Universiteit Leiden), Frank Willaert (Universiteit Antwerpen)

Abonnementen

Regulier €36,-; studenten en AIO's €25,-; instellingen €48,- (telkens per jaargang, incl. verzendkosten). Abonnees buiten de Benelux wordt €7,- verzendkosten in rekening gebracht. Een jaargang telt 2 nummers en ca. 96 blz. per nummer.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

telefoon 035-6859856, telefax 035-6836557, e-mail info@verloren.

Bankrekening NL44INGB0004489940 (BIC INGBNL2A)

Nederlands
uitgeversverbond
Groep uitgevers voor
vak en wetenschap

Auteursrechten

Met uitzondering van de samenvattingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *With the exception of the summaries no part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.*

Meer dan louter toeval?

Enkele opvallende overeenstemmingen tussen Dirc van Delfts Tafel vanden kersten ghelove, het Speculum artis bene moriendi en de Bilder-ars

JOOST ROBBE

Het vrij recent verschenen *Learning to Die in London, 1380-1540* van Amy Appleford (2014) is tot nog toe de laatste in een lange rij van wetenschappelijke publicaties over de beleving van sterven en dood in de Middeleeuwen, die met het verschijnen van Philippe Ariès' *L'Homme devant la mort* (1977) en Michel Vovelles' *La mort et l'occident de 1300 à nos jours* (1983) in een stroomversnelling is geraakt. Niettemin waren daarvoor reeds Mary Catharine O'Connors' *The Art of Dying Well* (1942) en Nancy Lee Beaty's *The Craft of Dying: A Study in the Literary Tradition of the Ars Moriendi in England* (1970) gepubliceerd. Samen met de indrukwekkende monografie van de Oostenrijkse germanist Rainer Rudolf, *Ars moriendi: Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens* (1957), vormen O'Connors en Beaty's grondige analyses tot op heden de basis van het literatuurwetenschappelijke onderzoek naar de middeleeuwse stervensliteratuur.

Essentieel voor dit onderzoek is de studie van de twee succesvolste (Latijnse) sterfboeken van de vijftiende eeuw: het *Speculum artis bene moriendi* en de zogenaamde *Bilder-ars*.¹ Het *Speculum artis bene moriendi* is herkenbaar aan het incipit *cum de presentis*, hierna 'de CP-tekst'; en de *Bilder-ars* – zo genoemd omdat de tekst vrijwel uitsluitend in geïllustreerde vorm als 'prentenboek' is overgeleverd – is herkenbaar aan het incipit *Quamvis secundum*, hierna 'de QS-tekst'.² In de vijftiende eeuw werd de CP-tekst vertaald in het Duits, Nederlands, Frans, Provençaals, Italiaans, Catalaans en Engels, en zowel de Latijnse als de volkstalige versies werden herhaaldelijk gedrukt.³ Bovendien is de CP-tekst de rechtstreekse bron van de QS-tekst, die met 39 gedrukte edities in de periode tussen 1475 en 1500 qua succes eigenlijk nauwelijks voor zijn brontekst onder hoeft te doen.⁴ Dertien van deze edities zijn blokboekedities, zodat de *Bilder-ars* het succesvolste blokboek uit de geschiedenis van de boekdrukkunst mag worden genoemd.⁵ Het verbaast dan ook des te meer dat de voorgeschiedenis van deze bekende teksten nog voor een groot deel in het duister ligt. Evidente bronteksten van de CP-tekst, zoals de *Admonitio morientis* van Anselmus van Canterbury (1033-1109) en *De arte moriendi* van Jean Gerson (1363-1429) zijn reeds lang geïdentificeerd, maar, in

1 O'Connor 1942, 7; Rudolf 1957, 77-78.

2 Beide Latijnse teksten zijn anoniem. Hoewel de CP-tekst weleens op naam van de Weense universiteitsprofessor Nikolaus von Dinkelsbühl (ca. 1360-1433) is gezet, is de auteurskwestie vooralsnog niet opgeklaard (Palmer 1993, 318).

3 Tegen het einde van de vijftiende eeuw kende het werk twaalf edities in Frankrijk, vijf in Duitsland, drie in Italië en één in Spanje. Ook de vertalingen werden gedrukt. Er zijn dertien typografische drukken in het Italiaans, vier in het Engels, drie in het Duits, twee in het Nederlands en één in het Frans bekend (O'Connor 1942, 61-112 en 133-171).

4 Palmer 1993, 321; Rudolf 1957, 70-71.

5 Bacher 2016, 69.

de woorden van O'Connor, 'the author of the de CP text incorporated into it much of Gerson, but also much besides him'.⁶ Om de voorgeschiedenis van beide teksten in kaart te brengen moet men dus ook minder bekende of althans minder verspreide stervensliteratuur bij het bronnenonderzoek naar de CP- en de QS-tekst betrekken. In dit artikel proberen we alvast een tipje van de sluier op te lichten door de relatie van een passage uit Dirc van Delfts *Tafel vanden kersten ghelove* (1404) (*Somerstuc*, XXXVIII, r. 96–207) met beide Latijnse *artes moriendi* te onderzoeken.

Ons betoog heeft de volgende opzet. Eerst wordt de relevante passage in Dirc van Delfts *Tafel* gepresenteerd. Daarop volgt een korte bespreking van de inhoud van de CP-tekst en de QS-tekst. Daarna wordt ingegaan op de overeenstemmingen tussen de teksten. Vervolgens worden deze overeenstemmingen kritisch bekeken vanuit tekstgetuigisch perspectief. Eerst wordt uitgegaan van de mogelijkheid dat de Latijnse teksten de *Tafel* hebben beïnvloed, daarna van de mogelijkheid dat de *Tafel* de Latijnse teksten heeft beïnvloed. Nadat blijkt dat deze beide mogelijkheden uitgesloten kunnen worden, wordt een gemeenschappelijke voorouder verondersteld. Het geheel wordt afgerond met een korte conclusie. De bijlage bevat een tabellarisch overzicht van de verschillende overeenstemmingen.

De relevante passage in Dirc van Delfts *Tafel vanden kersten ghelove*

Dirc van Delft, dominicaan en doctor in de godgeleerdheid, schreef zijn *Tafel vanden kersten ghelove* tijdens zijn ambtstijd als hofkapelaan van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren (1336–1404), die hem op 17 december 1399 in deze functie had aangesteld. De hofkapelaan gaf zijn pastorale taken blijvend gestalte in zijn *Tafel vanden kersten ghelove*, die kan worden omschreven als een uitgebreide 'scholastieke *summa* voor een lekenpubliek'.⁷ Hoelang Dirc van Delft aan de *Tafel* heeft gewerkt valt moeilijk te zeggen, maar in elk geval moet hij zijn meesterwerk vóór Albrechts overlijden op 16 december 1404 hebben voltooid.⁸ De *Tafel* heeft de vorm van een tweeluik met een *Winterstuc* in 57 en een *Somerstuc* in 53 hoofdstukken, conform de ordening van het kerkelijk jaar in een periode voor en na Pasen.⁹ Het *Winterstuc* handelt over de Drievuldigheid, de schepping, de hemel, het aards paradijs, de plaats van de mens in de schepping, de deugden, de zeven gaven van de Heilige Geest, de zondeval, de zonden, de tien geboden, de vier evangeliën en het leven van Christus tot aan het laatste avondmaal; het *Somerstuc* over het lijden van Christus, de verrijzenis, de hemelvaart, de nederdaling van de Heilige Geest, de Kerk, de werken van barmhartigheid, de sacramenten, de Antichrist, het laatste oordeel en de vier uitersten. Op het einde van de jaren 1930 bezorgde de dominicaan Ludovicus Daniëls een monumentale editie (met een uitgebreide bronnenstudie) van de *Tafel*

6 Rudolf 1957, 57 en 65; O'Connor 1942, 24. Voor de datering van *De arte moriendi*, zie McGuire 2005, 180.

7 Van Oostrom 1987, 53; 2013, 469.

8 Van Oostrom 2013, 470.

9 Van Oostrom 2013, 466.

in drie delen en vier banden, samen goed voor bijna anderhalf duizend bladzijden, die als standaardeditie nog steeds voortreffelijke diensten bewijst.¹⁰

Het fragment van de *Tafel* dat voor vergelijking met de CP-tekst en de QS-tekst in aanmerking komt, maakt deel uit van hoofdstuk 38 van het *Somerstuc* (r. 96–207). Dit hoofdstuk is gewijd aan het heilig oliesel en vormt in de *Tafel* het sluitstuk van een traktaat over de sacramenten, dat acht hoofdstukken omvat en grotendeels op het *Compendium theologicae veritatis* (VI, 35) van de dominicaan Hugo Ripelin van Straatsburg (ca. 1205–ca. 1270) is gebaseerd.¹¹

Hoofdstuk 38 van het *Somerstuc* heeft een interne opbouw waarin achtereenvolgens vijf ‘onderwerpen’ aan bod komen: (1) het fenomeen ‘zalving’ (r. 9–34); (2) het heilig oliesel (r. 35–46); (3) stervensbegeleiding (r. 47–95); (4) de bekoringen van de stervende (r. 96–207); en (5) enkele gebeden voor direct na de dood (r. 208–233).¹² In het eerste deel wordt als introductie op het zevende sacrament, dat een zalving is, gezegd dat Christus ‘de gezalfde’ betekent. Dan wordt gezegd dat David driemaal is gezalfd en iedere zalving wordt vergeleken met een zalving die elke christen krijgt: achtereenvolgens bij de doop, het vormsel en het heilig oliesel. In het tweede deel volgt een beschrijving van het laatste sacrament waarbij twee gebeden weergegeven worden. Tot en met het eerste gebed volgt Dirc van Delft het *Compendium* op de voet, maar het tweede gebed, een kort gebed tot de Drievuldigheid (r. 41–6), is net zoals de volgende delen van het hoofdstuk niet meer aan het *Compendium* ontleend. Na de bespreking van het heilig oliesel gaat de tekst van Dirc van Delft verder met de begeleiding die de priester of andere aanwezigen kunnen geven aan de stervende. Concreet zijn dit de vragen aan de stervende en de zogenaamde *Commendatio animae* die Anselmus al in de elfde eeuw in zijn *Admonitio* heeft geformuleerd. Dan komt het stuk over de bekoringen dat centraal staat in dit artikel en dat we hieronder gedetailleerd zullen behandelen. Het hoofdstuk eindigt met twee gebeden (r. 208–217, 218–233) die bedoeld zijn voor direct na de dood: *diemen der versceidender sielen sal na lesen* (r. 208–9). In deze gebeden kan men de traditionele (dominicaanse) liturgische gebeden *Proficiscere, anima christiana, de hoc mundo* (r. 209–217) en *Suscipe, Domine, servum tuum* (r. 219–233) herkennen.¹³

Voor ons doel is het vierde deel van het hoofdstuk (r. 96–207) van belang. Dit ‘bekoringstraktaat’ is het enige deel van het hoofdstuk waarvoor Daniëls geen rechtstreekse bronnen kon identificeren.¹⁴ Het beschrijft hoe de stervende driemaal door de duivel verbaal wordt aangevallen, en daarbij telkens met succes door zijn beschermengel wordt bijgestaan (resp. r. 96–124; 125–158; 159–207). Ten eerste viseert de duivel het geloof (r. 96–124), ten tweede Gods genade (r. 125–158) en ten derde Christus als Verlosser (r. 159–207). Dirc van Delft duidt het effect van de bekoringen aan met *onghelove* (r. 113), *mistroest* (r. 146) en *onghelove* [aan de] *salichmaker der werlt* (r. 173–174, 179). Alle drie de delen beginnen met een beschrijving van de lichamelijke toestand

¹⁰ Daniëls 1937–1939.

¹¹ Daniëls 1939, 31.

¹² De regelaanduiding verwijst naar de editie van Daniëls (Daniëls 1938).

¹³ Daniëls 1938, 476–477.

¹⁴ Daniëls 1938, 473.

van de stervende, daarna worden de argumenten van de duivel en de tegenargumenten van de engel weergegeven. Bovendien wordt telkens vermeld dat de engel tot de ziel spreekt op gezag van de Heilige Geest (r. 111-112; 144-145; 172-173).

In het eerste deel openbaart de duivel zich in de gedaante *eens groten artisten ende filosofoph meyster der nature* (r. 102-103). Het type dat de duivel hier representeert, is dus iemand die een universitaire opleiding in de *artes liberales* heeft afgerond, dan wel iemand die de *artes liberales* aan de universiteit doceert. De 'geleerde' duivel betoogt dat het menselijke bestaan eindigt met de lichamelijke dood en dat alle speculaties over wat er na de dood gebeurt uit de lucht zijn gegrepen, aangezien er nog nooit iemand uit het hierna maals terug is gekeerd om te vertellen hoe het daar *mocht ghestelt wesen* (r. 107). Vervolgens krijgt de duivel weerwerk van de beschermengel. Deze wijst de mens eerst op het onbetrouwbare karakter van de duivel: *Dese viant wil di in onghelove brenghen mit valschen reden* (r. 112-113). Daarna 'impersoneert' de engel de woorden van de mens, of anders gezegd de engel laat hem zelf de afwijzing van de duivel formuleren:

Al sijn si [nl. de 'valsche reden'] boven mijn verstaen, ic wil nochtan mijn ghelove houden, dat mijn siel is na Gods beelde gescapen ende mit Gode ewelic sal leven. Mijn vleisch sal inder aerden vallen, daert uut is ghecome, ende ten ionxten daghen sal ic weder opstaen mit lijf, mit siel ende van Gode loen van minen werken ontfæen.¹⁵ die werelt sal vergaen ende hemelrike mit vreuchden ende die helle mit pinen sullen ewelic bliven (r. 113-120).

In deze woorden van de engel, die bedoeld zijn om door de stervende te worden nagesproken, weerklinken de laatste twee geloofsartikelen, met name het geloof aan het eeuwig leven en aan de verrijzenis.

In het tweede deel bevindt de stervende zich nog steviger in de greep van de dood. Zijn ziel maakt zich nu langzaam los van het lichaam *ende begheert hulp ende troost, wantsi overmits natuerlike enicheit mitten lichaem harde node van hem sceydet* (r. 127-129). Daardoor begint hij *in sijnre borsten te arbeiden ende seer te stenen, ende die oghen [beginnen] te duysteren ende te breken* (r. 130-131). Ditmaal verschijnt de duivel als een machtig rechter, toegerust met de attributen van de koninklijke macht: een kroon op het hoofd, een scepter in de hand en *verheven op enen setelthroen* (r. 134).¹⁶ Hij legt de mens zijn zonden voor en probeert hem op deze manier tot wanhoop te brengen. Voor zijn talrijke en zware zonden mag de stervende immers geen genade verwachten. Bovendien heeft hij de duivel nu toch al zolang zonder problemen gevolgd. Waarom zou dit na zijn dood veranderen? Ook hier doet de engel zijn uiterste best om het betoog van de duivel te ontcrachten. Tegen het argument dat de mens voor zijn zonden geen genade mag verwachten werpt de engel op dat God *gerechtich ende guedertieren* (r. 147) is, want *dat bewijst wel menich sondaer, die ghenade van hem heeft vercreghen* (r. 148-149). Daarenboven verzekert de engel dat Gods barmhartigheid groter is dan *dat quaet al dijnre sonden* (r. 151-152), en dat elke zondaar steeds kan rekenen op Christus' *gehecrnuuste passie* (r. 152), op *alle der martelaren bloet* en op *alle der heilighen weldaet* (r. 152-154). Aan de schijnbare belofte van de duivel om

¹⁵ Vgl. Job 19, 25-26.

¹⁶ In de Bijbelse wereld was de koning altijd de hoogste rechter omdat hem het hoogste heersende gezag toebehoorde. Vgl. ook Jesaja 33, 22: 'Want de Here, onze rechter, de Here, onze Wetgever, de Here, onze Koning, Hij zal ons verlossen'.

na de dood niet kwader te zijn dan tijdens het leven, verspilt de engel weinig woorden, want *al sijn loft is bedrieghen* (al wat de duivel belooft is bedrog) (r. 154-155).

In het derde deel staat de stervende op de drempel van de dood en wordt *die siel* [...] *verdreven, datsi inden halse staet ende over die brughe der tonghen sal vanden lichaem sceiden* (r. 159-161). Nu de mens al zijn hoop op Christus heeft gevestigd, probeert de duivel hem ervan te overtuigen Christus als God te miskennen. Daartoe verschijnt de duivel zelf als een *god, sittende in enen rayen schinende wolke* (r. 162-163). Hij verklaart dat Christus niet de ware God is, want *God en heeft ghien lichaem, God en mach niet sterven, God is alle tijt inden hemel gebleven* (r. 165-166). De ware God heeft de mensheid ter dood veroordeeld, en het christelijk geloof bezit geen universele waarheid, want *dat evangelium en willen noch heiden, noch ioden ontfanghen* (r. 168-169). Hiertegen waarschuwt de engel dat er *buten den wech des gheloven gheen pat en gaet ten hemel* (r. 174-175). Ook is *die gheen, die niet en gheloeft, al reed veroordelt* (r. 176-177), waarna de engel de geloofsartikelen die Christus betreffen in herinnering roept: *Nu belye, dat God is mensche gheworden, pijn ende doot om dinen wil heeft gheleden, Jhesus Cristus, dat hi salichmaker der werlt is, die vander doot is verresen ende nu sittet ter rechter hant des Vaders inder glorien* (r. 177-181). Uiteindelijk wordt de duivel ontmaskerd doordat de engel de mens erop wijst dat Gods heerlijkheid zich nooit op deze manier zou vertonen *in deser tijt vol iammers* (r. 182-184). Daarom is Christus in eenvoud aan de mensen verschenen, want *dijn God, doe hi geboren wert, was in doeckelkijns ghewonden, hi stont naect inden cruce, die oec mit enen rock* (een eenvoudig kleed) *op aertrike plach te wanderen* (r. 187-189). Als de stervende weigert Christus als God te miskennen krijgt hij een visioen van Christus aan het kruis *mit uutghespennen armen ende gherecte leden den mensche te ontfanghen* (r. 192-195). Dat leidt ertoe dat hij de woorden van Christus aan het kruis (*Heer in dinen handen beveel ic minen gheest*; r. 199-200) zelf in de mond neemt als teken dat hij nu op de juiste wijze kan sterven.

De CP- en de QS-tekst

De CP-tekst bestaat uit zes hoofdstukken. Het eerste bevat een uitgebreide beschouwing over het ‘zalige sterven’. Van bijzonder belang daarbij zijn de volledige overgave aan God, de dankbaarheid voor Gods weldaden en genade, alsook geduld in het lijden. Een overvloed van citaten uit de Schrift en uit de werken van Kerkvaders, bekende theologen en antieke filosofen verleent de tekst een solide fundament. Meestal zijn die citaten voorzien van een expliciete verwijzing naar de autoriteit. Zo begint het eerste hoofdstuk onmiddellijk met een verwijzing naar Aristoteles (384-322 v.Chr.): *Cum omnium terribilium mors corporis sit terribilior, sicut ait philosophus in iii Ethicorum, mors tamen anime tanto est terribilior* (hoewel van alle verschrikkelijke dingen de lichamelijke dood het verschrikkelijkst is, zoals de filosoof in het derde boek van zijn *Ethica* beweert, is de dood van de ziel nog verschrikkelijker).¹⁷ De auteur beklemt

¹⁷ Vgl. Aristoteles, *Eth. Nic.* III, 7. Het traktaat begint dus met een reflectie op het verschil tussen de lichamelijke dood (de scheiding van lichaam en geest) en de dood van de ziel (de scheiding van de ziel van God als gevolg van de zonde).

toont dat de zondaar, zolang hij sterft in berouw en in eendracht met de Kerk, geen reden heeft om te wanhopen. Ook dient de mens te beseffen dat zijn opstanding tot eeuwig leven slechts mogelijk is door het offer en de genade van Christus, en dat de dood niet alleen een inlossing is van zijn schuld aan de natuur, maar ook een bevrijding uit de kerker van zijn lichaam. Hij moet steeds een voorbeeld nemen aan de werken van Christus, en in zijn doodsuur moet hij het voorbeeld volgen van Christus in de Hof van Getsemane.

Met het oog op de vergelijking met de *Tafel* is vooral het tweede hoofdstuk van belang. Dit bestaat uit een uitgebreide verhandeling over vijf bekoringen die de gelovige in zijn doodsuur moet doorstaan: twijfel aan het christelijk geloof, wanhoop, ongeduld, geestelijke hoogmoed en gehechtheid aan het aardse. Hoe dit hoofdstuk zich precies tot Dirc van Delfts bekoringstraktaat in de *Tafel* verhoudt, is hieronder aan de orde. Het derde hoofdstuk bevat een ondervraging van de stervende. In het vierde hoofdstuk wordt deze aangezet tot navolging van Christus aan het kruis door te bidden, te huilen, te roepen, zijn ziel God aan te bevelen en de geest te geven met de woorden *in manus tuas Domine commendo spiritum meum* (Heer, in uw handen bevel ik mijn geest'; Lucas 23, 46). Daarna volgen enkele gebeden. Het vijfde en zesde hoofdstuk zijn aan de omstanders gericht. Het vijfde bevat praktische aanwijzingen voor de hulp aan de stervende, en het zesde een keur van gebeden om aan het sterfbed uit te spreken.

In tegenstelling tot de CP-tekst is de QS-tekst helemaal gewijd aan de strijd tussen goed en kwaad. Afgezien van het korte voor- en nawoord behandelt de QS-tekst de vijf bekoringen uit het tweede hoofdstuk van de CP-tekst. De bekoringen hebben – zoals in de *Tafel* – de vorm van een pro- en contra-betoog van de duivel en de beschermengel. De QS-tekst begint met hetzelfde Aristoteles-citaat dat we aantreffen aan het begin van de CP-tekst. Omdat de duivel alles in het werk stelt om de mens in zijn doodsstrijd in bekoring te leiden, is de voorbereiding op de dood van groot belang. Een priester moet de stervende de biecht afnemen en de ziekenzalving toedienen. Als er geen priester of omstanders aanwezig zijn, moet de stervende zichzelf de vragen voorleggen, en het lijden van Christus als bescherming tegen de bekoringen van de duivel in zijn hart overdenken. Het voorwoord eindigt met de opmerking dat de bekoringen in het hoofddeel zowel met tekst als met afbeeldingen zijn toegelicht zodat allen uit het werk lering kunnen trekken. Elk van de vijf hoofdstukken bevat een *temptatio* van de duivel en een *bona inspiratio* van de engel. In de blokboeken heeft dit het fraaie effect dat de illustraties van de *temptationes* en *bonae inspirationes* met hun bijbehorende tekst telkens tegenover elkaar liggen. In het slotwoord wordt de stervende opgewekt om te bidden tot God, Maria, de engelen (in de eerste plaats de beschermengel), de apostelen en de heiligen, vooral diegene die hij bijzonder vereerde toen hij nog gezond was. Hoe de CP- en de QS-tekst zich tot Dirc van Delfts bekoringstraktaat verhoudt, is hieronder aan de orde.

De verhouding van de CP- en de QS-tekst tot het bekoringstraktaat in de *Tafel*

De CP-tekst en de Tafel

Van de vijf bekoringen in de CP-tekst stemmen de eerste twee (*temptatio de fide* en *temptatio de desperatione*) overeen met de eerste twee bekoringen in de *Tafel* (*onghelove* en *mistroest*). In de CP-tekst wordt net als in de *Tafel* verwezen naar de fysieke toestand van de stervende: *cum enim infirmus doloribus cruciatur in corpore, tunc dyabolus dolorem dolori superaddit* (want wanneer de zieke door lichamelijke pijn wordt gekweld, voegt de duivel daaraan nog zielsangst toe) (Quentell 1498, f. a3r).¹⁸ Net zoals in de *Tafel* wordt de stervende daarom aangespoord om in zijn sterfuur waakzamer en standvastiger te zijn dan ooit, want *morituri graviores habent temptationes quales in vita sua nunquam habuerunt* (de stervenden ondergaan aan het levenseinde zwaardere bekoringen dan ooit) (Quentell 1498, f. a3r). Bovendien wordt er in de CP-tekst net zoals in de *Tafel* verwezen naar de leugenachtige en bedriegelijke aard van de duivel met de bedoeling om zijn argumenten af te zwakken. In de *Tafel* noemt de engel de duivel bij de eerste bekoring een gesofistikeerde bedrieger: *dese viant wil di in onghelove brenghen mit valschen reden* (r. 112–113), en wijst hij er bij de derde bekoring op dat *al sijn loft is bedrieghen* (r. 154–155). Ook de CP-auteur verklaart bij de *temptatio de fide* – met een impliciete verwijzing naar Johannes 8, 44 – dat men geen geloof mag hechten aan de woorden van de duivel, *quia mendax est et pater eius* (omdat hij leugenachtig is en de vader van de leugen) (Quentell 1498, fo. a3v). Bij de tweede bekoring beschrijft Dirc hoe de duivel *beghint den mensche al sijn sonden voer te legghen ende [...] hem in mistroest [wil] brenghen* (r. 134–135). In de CP-tekst lezen we precies hetzelfde in het Latijn: *sciendum insuper quod dyabolus peccata [...] que homo commisit in agone representat, ut eum sic in desperationem trahat* (men moet weten dat de duivel de mens in zijn doodsstrijd zijn zonden voorlegt om hem zo tot wanhoop te brengen) (Quentell 1498, f. a4r).

Bovendien worden zowel in de *Tafel* als in de CP-tekst consequent dezelfde argumenten *pro fide* (voor het geloof) en *contra desperationem* (tegen de wanhoop) gebruikt. Zo wordt in de *Tafel* als argument *pro fide* aangevoerd dat *die gheen, die niet en gheloeft, al reed veroordelt is* (r. 176–177). Precies hetzelfde argument verschijnt in de CP-tekst, ditmaal met een expliciete verwijzing naar de Bijbel: *Johannes iii: Qui non credit iam iudicatus est* (wie niet gelooft, is reeds veroordeeld; Johannes 3, 18) (Quentell 1498, f. a3r). Hetzelfde geldt voor de argumenten *contra desperationem*. Om de duivel in het ongelijk te stellen verwijst de engel in de *Tafel* eerst naar de vele zondaars die genade hebben verkregen. Daarna verklaart hij: *Groter is [Gods] ontfermherticheit dan dat quaet al dijnre sonden* (r. 151–152). Ook de CP-auteur herinnert eerst aan begenadigde zondaars. Vervolgens verschijnt in de CP-tekst hetzelfde citaat als in de *Tafel* (weer met de

¹⁸ Voor de CP-tekst tekst citeer ik uit de editie van Quentell, Keulen ca. 1498, die online raadpleegbaar is: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0002/bsb00025103/images/>. De vertalingen zijn van mezelf. Ook O'Connor baseert zich op een druk van Quentell (Keulen ca. 1493); afgezien van de toevoeging van enkele gebeden volgt Quentell de handschriften getrouw (O'Connor 1942, 57). Tot nog toe zijn er geen moderne tekstedities van de CP-tekst beschikbaar.

aanduiding van de autoriteit): *inquit Bernardus: Maior est Dei pietas quam quaevis iniquitas* (Gods genade is groter dan elk kwaad) (Quentell 1498, f. a4r).

Op het einde van de *temptatio de desperatione* ten slotte vermeldt de CP-auteur eveneens het visioen van de ontmoeting van de ziel met Christus aan het kruis, dat we kennen van de *Tafel* (ook hier weer met de aanduiding van de autoriteit): *In super etiam sermone Innocentius papam liber iii de utilitate [lees: vilitate] conditionis humane: Quilibet homo tam bonus quam malus antequam anima eius de corpore egrediatur videt Christus in cruce positum* (in zijn boek *De vilitate humanae conditionis* [over de ellende van de menselijke gesteldheid] verklaart paus Innocentius III dat ieder mens, goed of kwaad, vooral eer de ziel het lichaam verlaat Christus aan het kruis ziet) (Quentell 1498, f. a3v-4r).

De QS-tekst en de Tafel

Zoals gezegd is de QS-tekst in tegenstelling tot de CP-tekst helemaal rond de bekeringen opgebouwd. De meest in het oog springende overeenstemming met de *Tafel* is de uitwerking van de bekeringen in een strijdgesprek tussen de duivel en de engel. In beide werken strijden de duivel en de beschermengel om de ziel van de stervende, en worden de aanvallen van de duivel telkens met succes door de beschermengel afgeweerd. Ook in de QS-tekst wordt de duivel een aartsleugenaar genoemd en ook hier wordt de stervende op het hart gedrukt nu meer dan ooit standvastig te zijn in het geloof. Alle argumenten uit de *Tafel* die in de CP-tekst voorkomen treffen we eveneens in de QS-tekst aan. Bovendien wordt in de QS-tekst (net zoals in de *Tafel*) benadrukt dat de mens niet aan zijn geloof mag twijfelen, ook al kan hij dit niet met zijn verstand bevatten. In de QS-tekst vermaant de engel: *O homo, ne credas pestiferis suggestionibus dyaboli, cum ipse sit mendax [...] nec aliquo in fide dubites, licet sensu vel intellectu comprehendere non valeas* (O mens, geloof de noodlottige suggesties van de duivel niet, die leugenachtig is [...] heb niet de minste twijfel aan je geloof, al kun je het met je zinnen of verstand niet bevatten) (Campbell 1995, 28).¹⁹ Dit stemt overeen met de volgende passage uit de *Tafel*: *Dese viant wil di in onghelove brenghen mit valschen reden. Al sijn si boven mijn verstaen, ic wil nochtan mijn ghelove houden* (r. 112-114) [...] *Hier en wil ic mi niet an laten twivelen* (r. 120-121). Deze overeenstemming tussen de QS-tekst en de *Tafel* is opmerkelijk omdat de betreffende passage in de CP-tekst ontbreekt, zodat de *Tafel* en de QS-tekst een passage gemeen hebben die in de directe bron van de QS-tekst niet voorkomt. Daarna verschijnt weer het bekende argument dat *qui non credit iam iudicatus est* (wie niet gelooft, is reeds veroordeeld) (Campbell 1995, 28).

In het betoog van de duivel vinden we bij de eerste bekoring ook nog een andere opvallende overeenstemming tussen de *Tafel* en de QS-tekst die in de CP-tekst ontbreekt. Om het bestaan van het hiernamaals te loochenen gebruikt de duivel in de *Tafel* het volgende argument: *Wie dair na sijnre doot uuter hellen of uut hemelrijc waer weder comen, die mochte segghen, hoe dattet daer mocht gestelt wesen* (r. 105-107). Precies het-

¹⁹ 'O mens, geloof de verderfelijke redeneringen van de duivel niet, want hij is een leugenaar. [...] Twijfel in geen geval aan je geloof, ook al kun je het niet met je zinnen of verstand bevatten!' Voor de QS-tekst gebruik ik de editie Campbell 1995. De vertalingen zijn van mijzelf.

zelfde argument gebruikt de duivel in de QS-tekst: *quia nullus revertitur dicens tibi veritatem* (want niemand is teruggekeerd om je de ware toedracht te vertellen) (Campbell 1995, 25).²⁰

De tweede bekoring begint – net zoals in de CP-tekst en in de *Tafel* – met een verwijzing naar de lichamelijke toestand van de stervende: *Cum enim infirmus doloribus cruciatur in corpore, tunc dyabolus dolorem dolori superaddit obiciendo sibi, peccata sua [...], ut eum in desperationem inducat* (want wanneer de zieke door lichamelijke pijn wordt gekweld, voegt de duivel hem nog zielsangst toe, namelijk door hem zijn zonden [...] voor te leggen, om hem zo tot wanhoop te brengen) (Campbell 1995, 33). Daarbij komt dat de duivel zijn betoog *pro desperatione* in de QS-tekst begint met de woorden: *Tu miser, vide peccata tua quae tanta sunt ut numquam veniam acquirere possis* (ellendige, beschouw je zonden, die van dien aard zijn dat je nooit genade kunt verkrijgen) (Campbell 1995, 33). Dit correspondeert met *hi bewijst, dat des menschen sonden soe [...] sijn [...] dat hem God sijne niet en mach, noch en wil ontfermen* (r. 136–138) in de *Tafel*. Ten slotte wordt ook in de QS-tekst eerst naar begenadigde zondaars als bewijs voor Gods barmhartigheid verwezen, vooraleer de engel weer hetzelfde citaat van Bernardus in de mond wordt gelegd: *Maior est Dei pietas quam quaevis iniquitas* (Gods genade is groter dan elk kwaad) (Campbell 1995, 38). Dit alles lijkt erop te wijzen dat de QS-tekst nauwer met de *Tafel* verwant is dan de CP-tekst. Daarvoor spreken zowel de vorm (nl. de tegenoverstelling van *temptationes* en *inspirationes*) als het grotere aantal inhoudelijke overeenstemmingen.

De overeenstemmingen kritisch bekeken

Zowel Dirc van Delft als de auteurs van de CP- en de QS-tekst beschrijven een aantal bekoringen van de duivel in het sterfuur. In dit opzicht wijkt de CP-tekst af van zijn belangrijkste bron, Jean Gersons *De arte moriendi*, waarin de bekoringen van de duivel niet aan de orde zijn.²¹ Dit betekent echter niet dat er geen andere teksten bekend zijn waarin de duivel de stervende in het sterfuur bekoort met de bedoeling om een zalige dood te verhinderen. Rudolf vermeldt in elk geval twee laatmiddeleeuwse teksten waarvan de auteur bekend is en die dus vrij nauwkeurig kunnen worden gedateerd. De eerste tekst is een sermoen van Berthold van Regensburg (ca. 1210–1272) in de volkstaal met als titel *Von den drîn lāgen* (van de drie strikken). Daarin beschrijft Berthold hoe de mens bij zijn geboorte, tijdens zijn volwassenheid en bij zijn overlijden af te rekenen heeft met drie dubbele strikken van de duivel. De laatste dubbele strik (*sô wi ûz der werlte varn* (wanneer wij de wereld verlaten)) bestaat uit ongelooft en wanhoop.²² De tweede tekst is het ascetische traktaat *Scire bene mori* (ca. 1410) van de benedictijnse mysticus Johannes van Kastl († na 1426). Daarin is er sprake van vier

²⁰ Daar wordt in de CP-tekst onmiddellijk *'et sic fides tua nihil est* (en daarom is je geloof niets waard)' aan toegevoegd, het expliciete antwoord op de retorische vraag *'wat is dijn gelove?*' in de *Tafel* (r. 166–167).

²¹ Hoewel het theoretisch niet uitgesloten is dat Dirc van Delft Gersons *De arte moriendi* heeft gekend, zijn er geen aanwijzingen dat hij dit werk als bron voor de *Tafel* heeft gebruikt (Daniëls 1939, 29–45).

²² Rudolf 1957, 14.

bekeringen: ongelooft, wanhoop, ongeduld in het lijden en geestelijke hoogmoed.²³ Deze vrij korte tekst is slechts in één handschrift overgeleverd (München, Bayerische Staatsbibliothek, Hs. clm. 18195, 153vb-154ra) en bestaat hoofdzakelijk uit een opsomming van de bekeringen in (onuitgewerkte) punten, gevolgd door de vermaning dat men de eigen wil aan God moet overgeven en de geruststelling dat Gods genade groter is dan het kwaad van alle zonden (waarin we het dictum van Bernardus herkennen). Ook wordt erop gewezen dat men zich tijdens zijn hele leven op de dood moet voorbereiden en dat men zijn gedachten in het doodsuur moet richten op (het zoenoffer van) Christus.²⁴ Aan deze teksten kunnen we nu dus ook Dirc van Delfts *Tafel* toevoegen.

Laten we voor een goed begrip de belangrijkste overeenstemmingen tussen de *Tafel* en de CP-tekst nogmaals kort op een rijtje zetten.²⁵ Beide teksten behandelen *onghelove* en *mistroest* respectievelijk *temptatio de fide* en *temptatio de desperatione* als bekeringen van de duivel aan het sterfbed. Deze bekeringen worden ingeleid met een beschrijving van de lichamelijke toestand van de stervende. Als argument *pro fide* wordt gesteld dat *die gheen, die niet en gheloeft, al reed veroordelt is* (r. 176-177), respectievelijk *qui non credit iam iudicatus est* (wie niet gelooft, is reeds veroordeeld) (Johannes 3, 18) (Quentell 1498, f. a3r). Als argumenten *contra desperationem* verwijst de engel in de *Tafel* eerst naar de vele zondaars die genade hebben verkregen, vooraleer erop te wijzen dat Gods genade *groter is [...] dan dat quaet al dijnre sonden* (r. 151-152). Ook de CP-auteur verwijst eerst naar de vele zondaars die genade hebben verkregen, en wijst er vervolgens eveneens op dat *maior est Dei pietas quam quaevis iniquitas* (Gods genade is groter dan elk kwaad) (Quentell 1498, f. a4r).²⁶ Dirc van Delfts bekringstraktaat eindigt met een visioen van Christus aan het kruis, dat de mens ziet wanneer hij de derde bekring heeft doorstaan. In de CP-tekst is hetzelfde visioen bij de *temptatio de desperatione* ondergebracht.

Met uitzondering van het visioen van Christus aan het kruis, dat in de QS-tekst ontbreekt, komen deze overeenstemmingen ook in de QS-tekst voor. De QS-tekst vertoont echter nog meer overeenstemmingen met de *Tafel*. De belangrijkste daarvan is uiteraard het pro- en contra-betooft van de duivel en de beschermengel. Daarenboven waarschuwt de engel zowel in de *Tafel* als in de QS-tekst dat de mens aan het geloof vast moet houden ook al kan hij het niet met zijn verstand bevatten: *al sijn si boven mijn verstaen, ic wil nochtan mijn ghelove houden* (r. 112-114), *hier en wil ic mi niet an laten twivelen* (r. 120-121); resp. *nec aliquo in fide dubites, licet sensu vel intellectu comprehendere non valeas* (heb niet de minste twijfel aan je geloof, al kun je het met je zinnen of verstand niet bevatten) (Campbell 1995, 28). Ten slotte gebruikt de duivel in beide werken hetzelfde argument *contra fidem* wanneer hij beweert dat het geloof op niets gebaseerd is omdat nog niemand terug is gekeerd om de waarheid te vertellen: *wie dair na sijnre doot uuter hellen of uut hemelrijc waer weder comen, die mochte segghen, hoe dattet*

²³ Rudolf 1957, 68.

²⁴ Rudolf 1957, 68.

²⁵ Voor een tabellarisch overzicht, zie de bijlage bij dit artikel.

²⁶ Bernardus, *Sermones in Cantica canticorum*, XI (*De duobus, hoc est fructu et modo, pertinentibus ad opus humanae redemptionis*), 2 (PL 128, col. 825).

daer mocht gestelt wesen (r. 105–107); resp. *quia nullus revertitur dicens tibi veritatem* (want niemand is teruggekeerd om je de ware toedracht te vertellen) (Campbell 1995, 25).

De vraag is nu hoe we deze overeenstemmingen kunnen verklaren. Het lijkt logisch om te veronderstellen dat de Latijnse teksten de *Tafel* hebben beïnvloed, al is het maar omdat volkstalige teksten slechts in zeer uitzonderlijke gevallen de bron van Latijnse zijn. Deze veronderstelling is echter chronologisch onhoudbaar. De CP-tekst is in het tweede kwart van de vijftiende eeuw ontstaan, en de QS-tekst omstreeks het midden van de vijftiende eeuw.²⁷ Beide Latijnse teksten zijn dus na de *Tafel* ontstaan, die al vóór 16 december 1404 voltooid was.²⁸

Omgekeerd kunnen we uitgaan van de veronderstelling dat de *Tafel* de Latijnse teksten heeft beïnvloed. De geografische verspreiding van de overgeleverde handschriften toont echter aan dat de twee Latijnse teksten in Zuid-Duitsland of Oostenrijk tot stand zijn gekomen.²⁹ Dit is niet bepaald het verspreidingsgebied van de *Tafel*. Van de om en nabij dertig handschriften die we van de *Tafel* kennen, hebben er slechts twee hun weg naar (Noord-West-)Duitsland gevonden, en dit zijn echte buitenbeentjes. Zowel het manuscript Darmstadt, Hessische Universitäts- und Landesbibliothek, Hs. 2667, als Berleburg, Schlossbibliothek von Sayn-Wittgenstein, Hs. RT 2-2, zijn met de familie van de heren van Rodemachern (nu Rodemack in Lotharingen) te verbinden.³⁰

Bovendien spreekt ook de aanduiding van de autoriteiten in de CP-tekst tegen de *Tafel* als bron. De CP-auteur vermeldt bij nagenoeg alle citaten die we ook in de *Tafel* vinden de autoriteit. Als de *Tafel* de directe bron zou zijn, dan heeft de CP-auteur de citaten in de *Tafel* telkens weer thuisgebracht en de autoriteiten daarna aan de tekst toegevoegd. Dit kan wel, maar is zeer onwaarschijnlijk. Het omgekeerde is daarentegen veel waarschijnlijker, namelijk dat Dirc van Delft over een Latijnse brontekst beschikte die hij zoals steeds naar het Middelnederlands vertaalde, maar het daarbij niet nodig vond om de autoriteiten in zijn eigen tekst te vermelden. Dit was voor hem immers geen ongebruikelijke werkwijze.³¹

Hoe dan ook is er weinig reden is om te geloven dat Dirc van Delft niet zelf uit een Latijnse bron heeft geput. Het is bekend dat Dirc van Delft een groot aantal Latijnse bronnen ter beschikking had die hij eerst en vooral naar de volkstaal wilde omzetten. In dit verband stelde Van Oostrom vast ‘dat er in de duizend pagina’s proza die de *Tafel* in de moderne editie [...] beslaat, vrijwel geen bladzij is zonder connectie met een bron [en] waar die laatste toch lijkt te ontbreken, moet bovendien worden gevreesd dat in tenminste een deel van de gevallen nog onvoldoende is gezocht’.³²

Het is dus niet alleen onmogelijk dat de CP-tekst en/of de QS-tekst als bron voor de *Tafel* zijn gebruikt, maar het is ook uiterst onwaarschijnlijk dat de *Tafel* als bron voor de de CP-tekst en/of de QS-tekst is gebruikt. Nochtans zijn de overeenkomsten tus-

27 Palmer 1993, 314 en 321; Stevenson 1966/67, 1–3; Chinca 2008, 360.

28 Van Oostrom 2013, 470.

29 Palmer 1993, 318; O’Connor 1942, 61–112.

30 Roth 2001, 291.

31 Van Oostrom 1996, 202.

32 Van Oostrom 1996, 202.

sen de teksten te opvallend om deze zomaar aan het toeval toe te schrijven. Daarvoor is de samenhang te sterk, niet alleen wat de inhoud, maar ook wat de structuur betreft: dezelfde overeenstemmingen treden steeds in dezelfde volgorde op in de context van dezelfde bekoringen. Deze sterke samenhang maakt het aannemelijk om een gemeenschappelijke brontekst voor beide teksten te veronderstellen, die we op basis van de vergelijking tussen de *Tafel* en de CP-tekst nu verder kunnen bepalen. Uiteraard mag de brontekst niet na 1404 worden gedateerd, aangezien dit het jaar is waarin de *Tafel* is voltooid. Ook gaat het om een Latijnse bron, die zowel door de CP-auteur als Dirc van Delft is gebruikt.³³ Ook moeten er in deze Latijnse brontekst ten minste twee bekoringen zijn uitgewerkt, namelijk de *temptatio de fide* en de *temptatio de desperatione*, en wel in de vorm van een pro- en contrabetoog van de beschermengel en de duivel. In de brontekst moeten we verwijzingen vinden naar de fysieke toestand van de stervende en het leugenachtige karakter van de duivel, en bovendien een referentie aan Johannes 3, 18 (wie niet gelooft, is reeds veroordeeld) als argument *pro fide*, aan begenadigde zondaars en het door de CP-auteur op naam van Bernardus gezette dictum *Maior est Dei pietas quam quaevis iniquitas* (Gods genade is groter dan elk kwaad) als argumenten *contra desperationem*, en aan het visioen van de gekruisigde Christus bij het overlijden. Ook moeten we – op basis van de vergelijking met de QS-tekst – in de brontekst de waarschuwing van de engel kunnen vinden dat de mens aan het geloof vast moet houden ook al kan hij het niet met zijn verstand bevatten, net zoals het argument *contra fidem* van de duivel dat het geloof op niets is gebaseerd omdat nog niemand terug is gekeerd om de waarheid te vertellen.³⁴

Ten slotte kan de veronderstelling van een gemeenschappelijke voorouder ook verklaren waarom Dirc van Delft het visioen van Christus aan het kruis bij de derde bekoring (de twijfel aan Christus als Verlosser) en de CP-auteur datzelfde visioen – schijnbaar ongemotiveerd – bij de *temptatio de desperatione* heeft ondergebracht. In de gemeenschappelijke brontekst kan de twijfel aan Christus als Verlosser namelijk een onderdeel van de *temptatio de desperatione* zijn geweest: de mens twijfelt aan de mogelijkheid dat Christus hem kan redden, wat hem wanhopig maakt. In dit geval heeft Dirc van Delft de oorspronkelijke *temptatio de desperatione* uit zijn brontekst in twee punten verdeeld, waarvan hij het tweede als *onghelove* aan de *salichmaker der werlt* heeft gepresenteerd. Het voordeel van deze werkwijze is duidelijk: op die manier leidt het Christusvisioen bij Dirc van Delft tot de gewenste laatste woorden van de stervende (Heer in uw handen beveel ik mijn geest) en tot de gewenste nagestreefde gelijkheid met Christus.

³³ In het onderzoek neemt men aan dat de CP-auteur een dominicaan was (Palmer 1993, 317–318). Indien dat waar is, is het aannemelijk dat zowel de CP-auteur als Dirc van Delft toegang hadden tot dezelfde boekenschat.

³⁴ Bovendien valt niet uit te sluiten dat deze brontekst ook het ascetische traktaat *Scire bene mori* (ca. 1410) van Johannes van Kastl heeft beïnvloed, vooral omdat dit traktaat, zoals hierboven beschreven, eerder de indruk wekt van een samenvatting.

Conclusie

In dit artikel werden de overeenstemmingen tussen Dirc van Delfts *Tafel vanden kersten ghelove*, het *Speculum artis bene moriendi* en de *Bilder-ars* onderzocht. De overeenstemmingen beperken zich tot Dirc van Delfts ‘bekoringstraktaat’ in hoofdstuk 38 (r. 96–207) van het *Somerstuc* en de eerste twee bekoringen in het tweede hoofdstuk van het *Speculum artis bene moriendi* en in de *Bilder-ars*. Hierboven hebben we aange- toond dat het onmogelijk is dat de Latijnse teksten de *Tafel vanden kersten ghelove* heb- ben beïnvloed, en dat het heel onwaarschijnlijk is dat de *Tafel vanden kersten ghelove* het *Speculum artis bene moriendi* en de *Bilder-ars* heeft beïnvloed. Omgekeerd zijn de over- eenstemmingen te sterk om op louter toeval te berusten. Daarom is het vanuit tekst- genetisch perspectief gerechtvaardigd om een gemeenschappelijke Latijnse bron te veronderstellen. Deze hypothetische brontekst is hierboven aan de hand van de ver- gelijking tussen de drie teksten verder gespecificeerd. Verder onderzoek naar minder bekende of minder verspreide stervensliteratuur zal moeten uitwijzen of een derge- lijke brontekst aan het licht kan worden gebracht.

Bijlage 1

Tabel met de belangrijkste overeenstemmingen

Tafel	CP	QS
Duivel bekoort de stervende met <i>onghelove</i> en <i>mistroost</i> .	Duivel bekoort de stervende met <i>temptatio de fide</i> en <i>temptatio de desperatione</i> .	Duivel bekoort de stervende met <i>temptatio de fide</i> en <i>temptatio de desperatione</i> .
Pro- en contrabetoog van duivel en beschermengel.	[...]	Pro- en contrabetoog van duivel en beschermengel.
Bekoringen worden ingeleid met een verwijzing naar de fysieke toestand van de stervende.	Bekoringen worden ingeleid met een verwijzing naar de fysieke toestand van de stervende.	Bekoringen worden ingeleid met een verwijzing naar de fysieke toestand van de stervende.
Duivel wordt als ongeloofwaardig voorgesteld: <i>dese viant wil di in onghelove brengen mit valschen reden</i> (r. 112–113) in het eerste bedrijf, en <i>al sijn loft is bedrieghen</i> (r. 154–155) in het derde bedrijf.	Duivel wordt als ongeloofwaardig voorgesteld: <i>quia mendax est et pater eius</i> (Quentell 1498, f. a3v).	Duivel wordt als ongeloofwaardig voorgesteld: <i>O homo, ne credas pestiferis suggestionibus dyaboli, cum ipse sit mendax [...]</i> – <i>nec aliquo modo in fide dubites</i> (Campbell 1995, 28).
De duivel <i>beghint den mensche al sijn sonden voer te legghen ende wil hem in mistroest brengen</i> (r. 134–135)	<i>sciendum insuper quod dyabolus peccata [...]</i> <i>que homo commisit in agone representat, ut eum sic in desperationem trahat</i> (Quentell 1498, f. a4r).	<i>tunc dyabolus dolorem dolori superaddit obiciendo sibi, peccata sua [...]</i> , <i>ut eum in desperationem inducat</i> (Campbell 1995, 33).

Tafel	CP	QS
Argument <i>pro fide</i> : 'die gheen, die niet en ghelooft, [is] al reed veroordelt' (r. 176-177).	Argument <i>pro fide</i> : <i>Johannes iii</i> : 'Qui non credit iam iudicatus est' (Quentell 1498, f. a3r).	Argument <i>pro fide</i> : <i>qui non credit iam iudicatus est</i> (Campbell 1995, 28).
Argumenten <i>contra desperationem</i> . 1 Om de duivel in het ongelijk te stellen verwijst de engel in de <i>Tafel</i> eerst naar de vele zondaars die genade hebben verkregen. 2 <i>Groter is [Gods] ontfermherticheit dan dat quaet al dijnre sonden</i> (r. 151-152).	Argumenten <i>contra desperationem</i> . 1 Verwijzing naar zondaars. 2 <i>inquit Bernardus: 'Maior est Dei pietas quam quaevis iniquitas</i> (Quentell 1498, f. a4r).	Argumenten <i>contra desperationem</i> . 1 Verwijzing naar zondaars. 2 <i>Maior est Dei pietas quam quaevis iniquitas</i> (Campbell 1995, 38).
Visioen van Christus aan het kruis bij overlijden: <i>Ende afterdien dat die siel heeft verwonnen, so openbaert hem onse heer Ihesus inden cruce mit uutghespannen armen ende gherecte leden den mensche te ontfanghen</i> (r. 192-195).	Visioen van Christus aan het kruis bij overlijden: <i>In super etiam sermone Innocentius papam liber iii de utilitate conditionis humane: Quilibet homo tam bonus quam malus antequam anima eius de corpore egrediatur videt Christus in cruce positum ad exultationem et laudem bonorum et ad confusionem malorum, ut erubescant se fructum redemptionis non habere</i> (Quentell 1498, f. a3v-4r).	[...]
Onbegrijpelijkheid van het geloof: <i>Al sijn si boven mijn verstaen, ic wil nochtan mijn ghelove houden</i> (r. 112-114).	[...]	Onbegrijpelijkheid van het geloof: <i>licet sensu vel intellectu comprehendere non valeas</i> (Campbell 1995, 28).
Argument <i>contra fidem</i> : <i>Wie dair na sijnre doot uuter hellen of uut hemelrijc waer weder comen, die mochte segghen, hoe dattet daer mocht gestelt wesen</i> (r. 105-107).	[...]	Argument <i>contra fidem</i> : <i>quia nullus revertitur dicens tibi veritatem</i> (Campbell 1995, 25).

Summary

This article examines the relationship between a passage (*Summer Part XXXVIII*, vs. 96–207) in Dirc van Delft's *Tafel vanden kersten ghelove* (1404) and two fifteenth-century *artes moriendi*: the *Speculum artis bene moriendi* and the *Picture Ars Moriendi*. It demonstrates that there are clear similarities between the three texts and claims that these similarities suggest a common Latin source text. It then continues to partly reconstruct this source text.

Adres van de auteur:

Aarhus University

School of Communication and Culture – German

Jens Chr. Skous Vej 4

Building 1481, 527

8000 Aarhus C

Denemarken

Bibliografie

- Appleford, Amy, *Learning to Die in London, 1380–1540*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014.
- Ariès, Philippe, *L'Homme devant la mort*. Parijs: Le Seuil, 1977.
- Bacher, Rahel, 'Ars Moriendi', in: Bettina Wagner (red.), *Blockbücher in bayerischen Sammlungen (Xylobav)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2016, 108–110 (Bayerische Staatsbibliothek, Schriftenreihe Band 6).
- Beaty, Nancy Lee, *The Craft of Dying: A Study in the Literary Tradition of the Ars Moriendi in England*. New Haven: Yale University Press, 1970.
- Burssens, Amaat F.S., 'De onderlinge verhouding van Ars Moriendi, Sterfboek en dat Boek vander voirsienicheit Godes', in: *Het Boek* 14 (1925), 216–230.
- Burssens, Amaat F.S., 'De verhouding van de Nederlandse sterfboeken (Den Haag) tot L'art de bien mourir (Brugge)', in: *Leuense Bijdragen* 16 (1924), 150–152.
- Campbell, Jeffrey, *The Ars Moriendi. An examination, translation, and collation of the manuscripts of the shorter Latin version*. Ongepubliceerd proefschrift Universiteit Ottawa; Ottawa, 1995.
- Chinca, Mark, 'Innenraum des anderen. Zur Ars moriendi im 15. Jahrhundert', in: Burkhard Hasebrink, Hans-Jochen Schiewer, Almut Suerbaum & Annett Volging (red.), *Innenräume in der Literatur des deutschen Mittelalters. XIX. Anglo-German Colloquium Oxford 2005*. Tübingen: Max Niemeyer, 2008, 355–381.
- Daniëls, Ludovicus M.Fr. (ed.), *Meester Dirc van Delf, O.P., Tafel van de Kersten Ghelove, naar de handschriften uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien*. Antwerpen–Nijmegen–Utrecht: Dekker & Van de Vegt, 1937–1939 (Tekstuitgaven van *Ons Geestelijk Erf* 4–7) [deel I (1939), deel II (1937), deel IIIA–IIIB (1938)].
- De Geus, B. e.a. (ed.): *Een scone leeringe om salich te sterven. Een Middelnederlandse Ars Moriendi*. Utrecht: HES Uitgevers, 1985.
- Lips, Erik G.J., 'Om alle menschen wel te leren sterven. Een onderzoek naar het publiek en de receptie van Nederlandstalige ars moriendi-teksten in de vijftiende en vroege zestiende eeuw', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 66 (1986), 148–179.

- McGuire, Brian P., *Jean Gerson and the Last Medieval Reformation*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005.
- O'Connor, Mary C., *The Art of Dying Well: The Development of the Ars moriendi*. New York: Columbia University Press, 1942.
- Palmer, Nigel F., 'Ars moriendi und Totentanz', in: Arno Borst, Gerhart von Graevenitz & Alexander Patschovsky (red.), *Tod im Mittelalter*. Konstanz: Universitätsverlag, 1993, 313-334.
- PL = Migne, Jacques-Paul (ed.), *Patrologia, Series Latina*. Parijs: Garnier, 1841-1855, met indices gepubliceerd tussen 1862 en 1865.
- Quentell, Heinrich (ed.), *Speculum artis bene moriendi*. Keulen, 1498.
- Robbe, Joost, *Der mittelniederländische Spieghel onser Behoudenisse und seine lateinische Quelle. Tekst, Kontext und Funktion*. Münster, New York, München, Berlijn: Waxmann, 2010 (Niederlande-Studien 48).
- Roth, Gunhild, 'Die Tafel vom christlichen Glauben und Leben. Die westdeutsche Bearbeitung von Dircs van Delft Tafel van den Kersten Ghelove', in: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 130 (2001), 291-297.
- Rudolf, Rainer, *Ars moriendi. Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*. Keulen, Graz: Böhlau Verlag, 1957 (Forschung zur Volkskunde 39).
- Van Maren, Jacobus W., 'Vanden Sterven. Een tekst uit een rapiarium behorende tot de collectie Emmanuelshuizen', in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 105 (1990), 29-36.
- Van Oostrom, Frits P., 'Dirc van Delft en zijn lezers', in: W. van den Berg & J. Stouten, *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*. Groningen: Wolters-Noordhoff 1987, 49-71; herdruk in: Van Oostrom, F.P., *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam: Prometheus, 1992, 152-170 (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 6).
- Van Oostrom, Frits P., *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam: Ooievaar, 1996.
- Vovelle, Michel, *La mort et l'Occident, de 1300 à nos jours*. Parijs: Gallimard, 1983.

Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden

Queeste is een internationaal en meertalig tijdschrift op het gebied van de middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden (tot 1600). Het wil recht doen aan de meertaligheid van deze regio door niet enkel aandacht te besteden aan Nederlandstalige literatuur, maar ook ruimte te bieden voor de bestudering van teksten in het Frans, Duits, Engels of Latijn. Ook teksten die niet tot de literaire canon worden gerekend, kunnen in het tijdschrift aan bod komen. De beoordeling van de inzendingen gebeurt via *double-blind peer review*.

Queeste. Journal of Medieval Literature in the Low Countries

Queeste is an international, multi-lingual, peer-reviewed journal in the area of medieval literature in the Low Countries (to 1600). The journal reflects the multi-lingual nature of this region by providing a forum for research results on literature in Dutch as well as in a variety of other languages, such as French, German, English and Latin. The journal's definition of 'literature' is inclusive rather than exclusive and studies on non-canonical texts are welcome.

Queeste. Revue de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas

Queeste est une revue internationale multilingue consacrée à l'étude de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas (jusqu'en 1600). Pour refléter la situation multilingue de ces régions, *Queeste* accueille aussi bien les contributions qui étudient la littérature en langue néerlandaise que les études de la littérature française, allemande, anglaise ou latine. La revue réserve également une place à l'étude de textes qui n'appartiennent pas au canon de la littérature médiévale. Tout article est soumis à l'avis de lecteurs (*double-blind peer review*).

Queeste. Zeitschrift für die Literatur des Mittelalters in den Niederlanden

Queeste ist eine internationale und mehrsprachige Zeitschrift für den Bereich der niederländischen Literatur des Mittelalters (bis etwa 1600). Sie möchte der Mehrsprachigkeit dieses Gebietes gerecht werden, indem nicht nur die Erforschung niederländischsprachiger Werke berücksichtigt werden soll, sondern auch Studien zur französischen, deutschen, englischen oder lateinischen Literatur Platz geboten wird. Auch Texte, die nicht zum literarischen Kanon gezählt werden, können in der Zeitschrift beleuchtet werden. Die Beurteilung der eingesandten Beiträge geschieht durch einen *double-blind peer review*.

www.queeste.verloren.nl

Inhoud/Contents

JOOST ROBBE	Meer dan louter toeval? <i>Enkele opvallende overeenstemmingen tussen Dirck van Delfts Tafel vanden kersten ghelove, het Speculum artis bene moriendi en de Bilder-ars</i>	101
RENÉE GABRIËL	'Doctrina dats leringhe' <i>Publiek en gebruik van de Dietsche doctrinale</i>	117
Naar aanleiding van .../Apropos of ...		
LISA DEMETS	'Dattet gheen vrouwe werc en es' <i>Christine de Pizan in Bruges. Le Livre de la Cité des Dames as Het Bouc van de Stede der Vrouwen</i> S.S.H. LIE, M. MEUWESE, M. AUSSEMS AND H. JOLDERSMA	157
JELMAR HUGEN	Een weerwoord voor Walewein <i>Miraudijs, Walewein & 'ic'. Twee opstellen over Die Riddere metter mouwen</i> S. SMITH	159
TJAMKE SNIJDERS	Post-factual politics in de elfde eeuw <i>England in Europe: English Royal Women and Literary Patronage, c. 1000-c. 1150</i> ELIZABETH M. TYLER	163